

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ НА СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИХ КРАЇН

Линник І.В. (м. Київ)

Анотація

В статті дається аналіз становлення і розвитку світоглядних засад економічної свідомості постіндустріальних країн, вплив на її формування економічної науки. Проводиться думка про необхідність ґрунтовного дослідження і вивчення історичного спадку економічної теорії та вибіркового застосування її в межах національної економіки українського суспільства з обов'язковим врахуванням його соціально-історичного розвитку.

Ключові слова

ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ, ПРОБЛЕМА ІДЕАЛЬНОГО, ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАННЯ, ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ, ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ, ЕКОНОМІЧНЕ МИСЛЕННЯ, БУДЕННА ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ, „ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА”, РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЕКОНОМІЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ, МАРЖИНАЛІЗМ

Вступ

Філософія економіки розглядає економічну свідомість з точки зору її взаємозв'язку з загальними світоглядними засадами і економічними теоріями певної епохи. Історія суспільно-економічної думки – це процес зміни, розвитку і подолання різноманітних концепцій, точок зору філософів, економістів, соціологів. Теоретична значимість їхніх суджень і висновків відрізняються глибиною і далекоглядністю. Як правило, вони були володарями думок свого часу, авторитетними вченими, основоположниками різноманітних шкіл і напрямків. Їхній духовний спадок суттєво вплинув на прогресивний поступ наукової економічної думки, а їхні твори вивчаються і до нині.

Актуальність теми дослідження в тому, що економічне життя суспільства не є суто матеріальним процесом. Воно вміщує як матеріальну, так і ідеальну сторони. Присутність ідеального в сфері економіки не тільки не суперечить факту, що економіка відображає матеріальні процеси суспільства, але і визначається, диктується цим процесом як його внутрішня іманентна необхідність.

Економічна свідомість є результатом економічної організації суспільства, але в свою чергу вона розширяє межі впливу ідеального, свідомого початку в діяльності людей на економічні процеси. Звідси, саме економічне життя виступає як сукупність об'єктивних економічних відносин. Свідомість може безпосередньо відображати ці відношення, бути спрямованою на її організацію, здійснення і розвиток. Економічна свідомість належить не економічному життю як такому, а є невід'ємною формою суспільної свідомості, тобто елементом духовного життя. Яким

би не був зміст свідомості, вона в якості духовного життя не може не входити як елемент в матеріальні економічні відносини.

Мета статті:

- проаналізувати функціонування економічної свідомості як необхідного компонента економічної діяльності;
- дослідити вплив економічної науки на становлення гносеологічних структур в економічній свідомості постіндустріальних країн;

Обговорення проблеми

Економічна наука та економічне знання, це соціальний конструкт і є продуктом свідомої діяльності людей, яка проходить в певних соціальних межах. Соціальним конструктом являються не тільки особисті знання, але і люба загальна картина економічної реальності, причому, таких соціально сконструйованих реальностей може бути скільки завгодно. На сьогодні в економічній науці не існує єдиної наукової парадигми, а є тільки поле фундаментально відмінних і часто конфліктуючих дискурсів. Вона не є набором вже готових рекомендацій, які можуть бути застосованими в господарській політиці безпосередньо а, швидше за все, є методом, інтелектуальним інструментом, технікою і способом мислення, яка допомагає приймати максимально оптимальні рішення при вирішенні економічних задач, які стоять перед суспільством. Звідси, економічне знання, будучи соціальним конструктом, не дає підґрунтя судити про які б то не було об'єктивні сутності. Воно не більше, а ніж інтерпретація об'єкту з певної і тільки однієї з можливих точок зору.

У суспільних науках існує постійна невідповідність між теоріями, та фактичними нагромаджуваними даними про людську взаємодію в навколишньому світі. Така невідповідність має найразючіший характер в економічній науці, де, за висловом Д. Норта, “контраст між логічними наслідками неокласичної теорії і функціонування економік (хоч би як воно визначалося та вимірювалося) просто приголомшує” [1, 21]. Різниця у рівнях функціонування національних економік і збереження їх впродовж тривалого часу, поки що не знайшла свого задовільного пояснення фахівців з проблем економічного розвитку.

Свідомість суб'єктів, носіїв матеріальних економічних відносин, як і вся їхня діяльність, включена в ці відношення і детермінується ними як момент цілим. За своєю гносеологічною природою економічна свідомість може бути як істинною, так і не істинною, ілюзорною. Через це, в кожному конкретному випадку потрібно звертатися до її гносеологічного аналізу. Зміст, а отже істинність і неістинність економічної свідомості мають конкретно-історичний характер і необхідно обумовлені природою соціально-економічних відносин в складі яких вона функціонує. Таким чином, аналіз гносеологічної сутності економічної свідомості передбачає і аналіз соціально-культурних умов її існування.

Економічна свідомість у відповідності з основними функціями свідомості включає в себе два тісно взаємопов'язаних елементи: по-перше, відображення, тобто буденне або теоретичне знання про відповідні економічні відносини в суспільстві, а по-друге, певні програми економічної діяльності. Хочу зазначити, що одне без іншого існувати просто не може. Ця риса фіксується в межах економічної свідомості на рівні економічної науки.

Економічна наука володіє здатністю впливати на економічну свідомість, і через неї на практичну діяльність людей. Ця здатність присутня їй оскільки вона є не що інше, як теоретичне вираження тієї свідомості, яка формується у людей в процесі їх практичної економічної діяльності. Економічна свідомість слугує, перш за все, потребам практичної економічної діяльності. Відображення наявних економічних відносин тим чи іншим суб'єктом ніколи не було самоціллю, воно завжди слугувало основою для побудови програми практичних дій. Але сама діяльність не існує як щось абсолютно безпосереднє, незалежне. Вона існує як момент економічної взаємодії. Звідси, соціально-економічні програми розвитку суспільства, які розробляються на основі певної економічної теорії, не можуть бути застосовані безпосередньо в процесі економічної діяльності суб'єкта. Теоретична економічна свідомість не реалізується в діяльності людей безпосередньо, а виступає опосередковано, як основа для формування певної економічної політики. Як зазначав В. Фофанов: „Всяка більш або менш розроблена економічна політика спиралася на відповідну економічну теорію” [2, 228]. Люба економічна теорія є тільки моментом в сукупній теоретичній економічній свідомості і через це, як всілякий момент, не здатна безпосередньо володіти всіма рисами, якими володіє те ціле, до якого цей момент належить. Навіть якщо практичні висновки не зафіксовані в тій або іншій теорії явно, вони тим не менше знаходяться в ній імпліцитно, в силу того, що будь-яке відображення, яке сформоване в межах певної діяльності необхідно передбачає певну світоглядну систему.

Таким чином, економічна свідомість за своїм змістом і структурою визначається характером наявних економічних відносин і особливостями практичної економічної діяльності її суб'єкта-носія. Вона виступає як єдина ланка між об'єктивною економічною реальністю і практичною діяльністю суб'єкта. При цьому її завдання складається в розробці найбільш ефективних засобів для досягнення економічних цілей, які задаються суб'єкту існуючою системою економічних відносин і усвідомлюється ним як мета економічної діяльності. Економічна свідомість виступає, по-перше, як сукупність економічних ідей, знань, поглядів, суджень, настроїв та інших духовних утворень. По-друге, в суспільну економічну свідомість входять не всі і всякі економічні погляди окремих людей, а ті, які є суспільно значимими. Тут проводиться теоретична межа між індивідуальною і суспільною свідомістю. По-третє, економічна свідомість є не тільки усвідомленням людьми знань, але і

відношення до них і тих явищ економічного життя суспільства, з якими вони мають справу в конкретний історичний момент часу.

Буденна економічна свідомість розвивається на основі практичного економічного мислення. Вона включає в себе емпіричні уявлення про розвиток економіки країни, про економічну політику держави на сучасному етапі, про повсякденні події, явища економічного життя, про організацію тих чи інших областей економіки з якими людина безпосередньо зіштовхується (виробництво, торгівля, сфера послуг тощо). Слід враховувати, що погляди які сформовані на рівні буденної свідомості, часто-густо носять стійкий характер тому, що вони здобуваються власним, емпіричним досвідом людини та проходять окрім раціональної ще і через чуттєву сферу свідомості.

В історичному плані економічну свідомість постіндустріальних країн формували теоретичні розробки багатьох наукових шкіл, таких як меркантилісти, потім (які пов'язані з формуванням сучасної розвинутої економіки) фізіократи, ліберали, неоліберали, представники кейнсіанства, некейнсіанства, монетаристи, консерватори, неоконсерватори та ін. Сьогодні ці ідеї формують нову економічну реальність українського суспільства та впливають на становлення української економічної свідомості. Такий стан справ ставить в положення інтелектуальних акцепторів тих, хто щиро або через необхідність сприйняв постулати західних концепцій. Як влучно зазначив В. Іноземцев, "в суспільстві, яке застосовує на практиці самі примітивні ринкові принципи, епоха яких в розвинутих країнах пройшла декілька десятиліть тому назад, суспільствознавство вимушене займатися їхньою апологетикою..." [3, 29]. З його думкою можна погодитися. Як показала практика, нам необхідні роки тільки для первинного засвоєння цих теорій не кажучи вже про їхнє практичне застосування.

Розглянемо гносеологічні засади вище зазначених напрямків і шкіл в їхньому історичному розвитку, а також проаналізуємо як бачилося місце і роль людини в економічному середовищі їхніми засновниками. Класична політична економія – це економічна наука, яка складалася переважно у XVIII ст. й припинила своє існування наприкінці XIX ст. Однак дуже багато її елементів увійшли до сучасної ринкової системи. Основними її постулатами є:

1. Концепція „економічної людини”. Людина розглядається не тільки з точки зору економічної сфери життя. У неї один стимул поведінки – власна вигода. Релігія, мораль, культура, звичаї та інші фактори, які впливають на поведінку людей в житті, тут не враховуються.

2. Повна інформованість. Кожна людина, яка приймає участь в економічній діяльності (власник капіталу, підприємець, найманий робітник, продавець товарів і інші) повністю володіє інформацією про стан економічного середовища не тільки на даний момент часу, але і на перспективу.

3. Рівність сторін, які домовляються. При кожній взаємодії (транзакції) всі сторони знаходяться в рівному положенні, в розумінні свободи вибору партнера, розуміння власних інтересів і знання власних можливостей, далекозорості і передбачуваності, відсутності сторонніх факторів примусу або обмеження і т.п.

4. Абсолютною метою фірми, як суб'єкта економічної діяльності є отримання прибутку. Власник капіталу розглядається як втілення фірми. Тут не береться до уваги той факт, що діяльність фірми не завжди спрямована тільки на отримання прибутку. Є інші фактори, як то розширення ринку збуту або завоювання нового, де прибутком жертвують заради стратегічних цілей.

5. Головною метою економічної діяльності є накопичення капіталу. З трьох факторів виробництва земля вважалася не відновлюваним ресурсом, капітал – накопиченою працею, а сама праця – найважливішим фактором, резерв якого практично не обмежений природними умовами.

6. Безумовний економічний лібералізм, який є виразником ідеї природної свободи, при якій роль держави в економічних процесах зводиться до мінімуму.

Зароджувана класична політична економія родоначальником якої є У. Петті а продовжувачем А. Сміт джерело суспільного багатства бачить не в обміні, а у виробництві, праці. Ринковий механізм регулювання економічної діяльності засновувався на вільній конкуренції при наявності безлічі самостійно діючих покупців і виробників кожного товару. Основна проблема для А. Сміта – не егоїзм окремої людини, а пристрастність групи. Людина, в нього, є вразливою і тільки в обмеженій степені раціональною істотою. Вона керується власними рушійними силами, намагається покращити своє життя. Вона знає, що їй при цьому належить враховувати думку інших людей, думку тих, кого вона поважає і кому повинна служити, якщо хоче, щоб вони служили їй. „Теоретичне вирішення цієї проблеми в його моральнісній філософії, – пише Баллестрем, – дає “незацікавлений спостерігач”, в економічній науці – “вільний ринок”, а в політиці – “система природної свободи і права” [4,51].

Позиція А. Сміта стосовно ролі особистості в ринкових відносинах сьогодні широко використовується і в Україні через поступову раціоналізацію розуміння господарської діяльності. Але ця раціоналізація пов'язана з спрощенням соціальних зв'язків та зменшенням кількості залучених соціокультурних змінних. Визнаючи в принципі відмінності між країнами і їхніми соціальними системами, економісти намагаються зняти ці відмінності через об'єднання загальноекономічних принципів, яким надають характер об'єктивних законів. Потрібно підкреслити, що практично всі основні роботи класиків політичної економії насичені елементами моральної філософії. Це складне переплетіння економічних і неекономічних, етичних підходів до розуміння ролі і місця людини в економічних процесах. Реалізація утилітаристського принципу

пов'язується в них не з звільненням тваринних начал людини а, навпаки, вона розраховує на досить розвинутого в розумовому відношенні індивіда, передбачає підтримання в ньому „шляхетства характерів”.

Разом з тим, економісти нового напрямку стверджували, що поряд з людиною працюють і тварини (Ф. Кене). Англійський політеконом Дж. С. Міль відривав виробництво від розподілу розводячи закони виробництва і закони розподілу, уподібнюючи перші законам природи і подаючи другі, як продукт суспільного устрою [5, 337-338]. Людина, за таких обставин, перетворюється в звід абстрактних принципів, із яких потім безпосередньо виводяться всі суспільно-економічні відношення. В цей період виникає теорія Т. Мальтуса про народонаселення, в якій загальні принципи політекономії набувають статусу природного закону. З появою творця техніки економічного аналізу Д. Рікардо встановлення об'єктивних економічних законів перетворюється в головний принцип дослідження економічної діяльності людини.

В середині XIX ст. на противагу марксизму та класичній школі виникає історична економічна школа. Її представниками в різний час були Ф. К. Савіньї, В. Рошер, Б. Гільдебрандт, К. Кніс, В. Зомбарт, М. Вебер. Основною їхньою ідеєю є ідея унікальності розвитку кожного народу, кожної нації. Згідно їхніх поглядів, економічне середовище є тільки однією із багатьох сторін цілісного суспільного життя і його потрібно підтримувати в єдності з високими цілями всього соціуму. Економіка кожної країни, за їхніми переконаннями, розвивається за своїми власними законами, які пов'язані з географічними умовами, історичним розвитком, національно-культурними традиціями, а також рисами національного характеру. Кожна нація – це особливий організм з власними життєвими принципами і власною індивідуальністю. Тільки на цій основі формується її історичне існування. Нації властива органічна цілісність і спадковість від минулого до сучасного і від сучасного в майбутнє. Вона не може і не повинна жити тільки споживанням і при цьому не турбуватися про благо майбутніх поколінь.

Заслугою історичної школи перед економічною наукою є „історичний метод”. Його основні постулати, при розгляді економіки будь-якого суспільства, полягають в наступному:

1. При дослідженні показувати, як і про що думали народи по економічним питанням, чого вони бажали і що добилися в економічній сфері.

2. Не обмежуватися спостереженням тільки сучасних економічних відносин, тому що нація – це не тільки дана маса індивідів.

3. Досліджувати і порівнювати економічні явища і процеси у всіх народів, про які тільки можна знати.

4. Не ругати і не хвалити економічні установи, тому що з них, тільки невелика кількість корисні або небезпечні для всіх народів однаково.

5. Перш за все спромогтися в'яснити, яким чином і чому краще для одних випадках перетворювалося на безглузде в інших, а добродійність перетворювалася на біди.

“Історичний метод” виявився досить привабливим для застосування його при аналізі економічного життя. В наступні покоління він породив велику кількість німецьких дослідників, відмінних по темпераменту, науковій спрямованості і таланту, але об'єднаних схильністю до вивчення економічної історії народів і цілих епох. Згодом західноєвропейська економічна думка звертається до сфери психології, входить в галузь права і правових відносин та відмовляється від пошуків загальної теорії і системності. Так австрійська школа (К. Менгер) започаткувала неокласичний напрям у економічній теорії, який згодом був сприйнятий і модифікований кембріджською та американськими економічними школами. Для неї головною сферою, де стикаються психології, вже є не виробництво а ринок. Одним з методологічних принципів австрійської школи є маржиналізм (крайність). Це сприяло залученню до економічних досліджень проблем соціології, історії права, психології. В такому плані історична школа може розглядатись як предтеча інституціоналізму.

Головною ідеєю маржиналістської революції 1870-1880 рр. була ідея методологічного очищення економічної теорії від сторонніх домішок у вигляді політичних і моральних принципів. Модель homo oeconomicus у власному розумінні цього слова з'явилася саме тут. При цьому самі маржиналісти зміщують фокус в площину споживчого вибору, і людина постає в них як максимізатор корисності. В основі її поведінки лежить уже не стільки егоїзм, скільки економічна раціональність. Людина не тільки вираховує свою вигоду, але і оптимізує свої дії. Вона уподібнюється такому собі професору економіки, а її моральні якості, схоже, перестають цікавити дослідників цього напрямку. Суттєвим для нашого аналізу є той факт, що корисність представляється маржиналістами як функція, яка передбачає введення додаткових економічних посилок відносно характеру індивідуальних переваг. Передбачалася їхня тривалість, транзитивність, монотонність насичення. В результаті відкрився шлях до використання математичного апарату в дослідженні економічного середовища. В епоху панування монополій (кін. XIX – поч. XX ст.) перед економістами виникає проблема розробки основ економічної політики капіталістичної фірми. Таким чином, з'явився і набув свого подальшого розвитку мікроекономічний аналіз, відображений у працях А. Маршалла і, відповідно, кембріджської економічної школи. Він здійснив спробу синтезу маржиналістських та соціологічних підходів ввівши в економічну теорію “людину із плоті і крові” [6, 83], заставивши її діяти в межах оптимізаційних моделей. А. Маршалл розвинув теорію “цін без вартості”, яка була розроблена на протигагу Марксової теорії вартості. Бажання досягти максимальної точності призвело до відбору таких типів людської поведінки, які є

найбільш сталими і доступні виміру в грошовій формі. І як результат, емпіричні спостереження над поведінкою людини і робочі оптимізаційні моделі поступово розходяться. Своє пояснення та аналіз щодо панування монополій розробляє і американська школа на чолі з Дж. Б. Кларком. Він розробив теорію “граничної продуктивності”, в якій ототожнив закони природи й економіки, а також застосував підходи статистики й динаміки з теоретичної механіки. В 30-х роках ХХ ст. виникає одна з провідних течій сучасної економічної думки – кейнсіанство. На сьогодні світоглядні ідеї Дж. М. Кейнса проникли в усі школи й напрямки, у тому числі і в теорії його противників – неокласиків, неолібералів, неінституціоналістів. Він відхилив світосприйняття класичної і неокласичної економічної думки, які ґрунтувалися на ідеї вільної конкуренції та “невидимої руки” А. Сміта і протиставив їм ідею державного регулювання капіталістичної економіки. Такий крок був викликаний небезпекою краху світової економіки під час “великої депресії” 1929-1933 рр.

Дж. М. Кейнс активно оперує психологічними факторами такими як, схильність до збереження, перевага ліквідності в визначенні макроекономічних залежностей і навіть формулює психологічні закони [7, 470-471]. Так в числі суб’єктивних причин, які впливають на розвиток економіки він вказує на схильність людей до споживання. Цю схильність пояснює бажанням людини мати резерв економічних благ на випадок непередбачених обставин, бажання забезпечити собі прибуток від відсотків, отриманням насолоди від почуття незалежності тощо. Введення поняття „граничних величин” привело до застосування в економіці математичних методів та виникнення математичної школи з орієнтацією на маржиналізм. До неї увійшли такі відомі економісти як Л. Вальрас, В. Парето, У. С. Джевонс, Р. Фріш, І. Фішер, Г. Кассель та ін. У 30-40-х роках ХХ ст. виникла течія під назвою „економетрика”, яка будувалася на функціонально-кількісному аналізі в економіці. Свого розквіту вона досягла в 50-ті роки ХХ ст., коли математичний метод і математичні моделі стали головними (і, можливо єдиними) для досліджень процесів, які відбувалися в економіці. Так, теорія оптимуму мікро- та макроекономіки розвивалась на основі формально-логічного аналізу саме представниками цієї школи.

Сучасна економетрика меншою мірою виконує світоглядну функцію та функцію наукового обґрунтування економічної політики постіндустріальних країн. Така економічна модель абстрагується від соціальних аспектів відтворення а економічні фактори часто підміняються технологічними. Відчуваючи особливості такого методу, деякі вчені-економісти ввели термін “економікс”, який мав би означати чисту (і в певній мірі рафіновану) економіку. Байдужість економікса до соціально-людського і культурно-моральнісного обґрунтування своїх категорій і принципів, до досвіду конкретної діяльності людей, до самої

людини як індивіда закріпилося в такій її стійкій властивості, як технократизм і владарюванні емпіричних методів дослідження.

Із поля зору економічного пізнання стали вислизувати проблеми, які характеризують економічне життя суспільства саме як соціальний, людський процес. Інтерпретована математично економіка поміщається в математичний простір, в світ математичних смислів і образів, розкривається на підлеглому математиці поверховому функціональному рівні. Вона зображується в доступній економетриці двомірній системі координат, кількісному (цифровому) аспекті. Економікс не може не розглядати господарський світ тільки як світ економічних явищ в їхній взаємодії; не може не прагнути дати математичне пояснення економічних явищ. Нічого іншого математичний підхід запропонувати не може. На виході у економікса, який моделює раціоналізовані акції і реакції економічних суб'єктів, взаємозалежний рух економічних параметрів (позначених спеціальним чином і вимірюваних явищ-показників), зміну виведених формально економічних структур, може бути тільки досить умовна, формалізована і збідніла економічна картина господарського життя.

Таким чином, фундаментальна (в цьому розумінні) економічна наука виявилася сильним стимулом деіндивідуалізації і деконкретизації соціально-економічного знання. Вона штовхала його на шлях зведення конкретних форм економічного життя людей і індивідуальної форми їх самовираження, самоствердження в суспільстві. Абстрактні визначення, виходять на перший план загальних, зовнішніх по відношенню до індивідуального життя людей економічних зв'язків і відношень. Але, на мою думку, тлумачення будь яких зв'язків економічного процесу є неповними, якщо вони не доводяться до рівня людської взаємодії.

В середині ХХ ст. відбувається синтез кейнсіанських і неокласичних течій, який є основою сучасної теорії й політики економічного зростання. Він стає фундаментом довгострокового економічного регулювання та програмування. Так званий неокласичний синтез є на сьогодні найбільш повною моделлю, але й він не враховує ряду суттєвих неекономічних факторів і проблем. Серед найпомітніших фігур неокласичного синтезу є американський економіст П. А. Самуельсон, який зробив успішні спроби провести інтегральний економічний аналіз на основі макро- та мікроаналізу.

Людина в неокласичному синтезі, завжди бажає підвищити рівень своєї вдоволеності. В цьому розумінні (і ні в якому іншому) можна говорити, що людська діяльність (особливо економічна діяльність) неодмінно егоїстична. Дії індивідів представляють собою реакцію, яка гарантує, що економічна діяльність в кінцевому рахунку підкорюється інтересам окремої людини. Вона має визначальний вплив на який реагують фірми та різні галузі економіки. Цей вплив вказує, де можна знайти найвищий можливий прибуток, який є їхньою єдиною метою. Ринковий процес, за таких умов, є узгодженням окремих дій всієї

множини членів суспільства з вимогами взаємного співробітництва. Продуктом розвитку подібної системи стає ринкове господарство, а політичною формою – національна держава добробуту сучасного типу.

Система неоліберальних поглядів в економічній науці почала формуватися в 30-ті роки ХХ століття. Центром сучасного неолібералізму стала Германія в особі таких відомих економістів як В. Ойкен, А. Росту, Л. Ерхард, Ф. Бем. Розроблена на основі їхніх ідей програма практичних економічних заходів, багато років формувала офіційну економічну політику Федеративної республіки Германія. Методологічним принципом неолібералізму є зведення досліджень до конкретних прийомів без аналізу виробничих відносин. При цьому виділяється певна сума факторів, яка залежить від “духовного складу” людини. Традиційний мікроаналіз – основний прийом прибічників “вільного підприємництва”. Неолібералізм обґрунтовує необхідність поєднання державного регулювання економіки зі здійсненням принципів вільної конкуренції. Так, В. Ойкен виступав за поєднання теоретичної однорідності з принципом історизму. Людина постає в нього у вигляді цілої галереї типів, які відповідають різним “господарським порядкам” [8, с. 279]. При цьому формула кожного типу складається із обмеженого числа фіксованих принципів, а саме: об’єктивне і суб’єктивне дотримання економічному принципу; сталість або мінливість рівня потреб; дотримання принципу максимізації прибутку; довгостроковість планів; сила традиційних зв’язків.

В 60-х рр. ХХ ст. в США, країнах Західної Європи, а також в Японії та Австралії відбувся економічний спад. Він призвів до нової кризи і в економічній науці. В ній своєрідно повторилася драма 1929 р. За таких умов на зміну кейнсіанству приходять монетаризм. Його засновником є американський економіст М. Фрідман. Якщо для кейнсіанців і некейнсіанців головними важелями регулювання економіки були такі показники, як сукупний попит, нагромадження і споживання, інвестиції, рівень безробіття тощо, то для монетаристів основним засобом регулювання економіки є монетарна (грошова) система. Головним постулатом монетаризм є те, що всі економічні проблеми розв’язуються не через бюджетне, а через грошове регулювання. Це був серйозний крок економічної науки до її переходу на постіндустріальний рівень існування. Подальший розвиток економічної теорії в основному йде по шляху уточнення і обмеження монетаристських припущень.

Найповніше основні вищезазначені економічні напрямки переплітаються, взаємодіють і проявляються в економіках постіндустріальних країн. Цей процес взаємодії економічних течій, концепцій та думок знайшов своє відображення в їхній гібридизації і втіленні в кінці ХХ століття в напрямі, який дістав назву „інституціональний”. Його представниками є Т. Веблен, Дж. М. Кларк, Дж. К. Гелбрейт, Д. Норт та ін. Цей напрям заснований на основі ідей

гуманізації суспільства, науково-технічного прогресу, врахування менталітету народ, а також соціального партнерства, демократизації всіх сторін життя, в тому числі демократизації власності та глобалізації суспільного життя. Він дав змогу визначити перспективу розвитку світової спільноти як загальноцивілізаційного процесу.

Становлення і розвиток економічного життя суспільства є складним, багатогранним і суперечливим процесом. Ні одна з існуючих течій економічної теорії неспроможна на сьогоднішній день повністю охопити, пояснити і тим паче спрогнозувати розвиток економіки. Це стосується не тільки економік пострадянських країн, а й постіндустріальних. Нині, на зламі тисячоліть, в економічній науці відбувається пошук нової парадигми, економічної моделі, нових наукових нормативних економічних знань, які могли б якнайточніше відображати перебіг подій нашої епохи. Економічні системи, теорії, концепції, які виникли і розвинулися на протязі XVIII-XX століть, відживають свій час. Сьогодні практично всі країни світу перебувають у стадії пошуку, оскільки реалії початку третього тисячоліття спонукають до того, щоб знаходити принципово нові джерела економічного розвитку.

Різноманітні економічні школи зіштовхнулися із необхідністю подолання кризи в розумінні ролі економічної науки щодо забезпечення реальної життєдіяльності суспільства та бачення перспектив його розвитку. Ця криза в області економічної науки розвинулася настільки широко, що на сьогодні існують думки про втрату економістами власного об'єкту дослідження [9; 10, 154]. І, навпаки, зустрічаються твердження про незмінність сучасної економічної теорії, яка спирається на саморегулюючі функції ринку, теорію обмежених ресурсів, монетаризм, а також, визнанні непорушності постулатів неокласичної теорії [11; 12]. Звідси, можна говорити про інструментальну функцію економічної науки, яка багато в чому є побічним продуктом її історії.

Уявлення про попереднє економічне життя суспільства служить інструментальним цілям більш пізнього суспільства. За визначенням англійського економіста С. Бріттана, "економічна сфера життя суспільства – це історія виникнення економічних ідей і шкіл в їхньому розвитку" [13, 15]. Економічні теорії виступають певним способом взаємозв'язку між гуманістичними цінностями людини та адекватними цим цінностям економічними умовами її існування і розвитку. Це певний спосіб взаємозв'язку і взаємодії між людьми, виражений в економічній формі, основне завдання якого – створити відповідні умови для самореалізації людиною всіх своїх сутнісних соціально-біологічних ознак.

В світі існують різноманітні національні моделі економічного розвитку. З переходом високоіндустріальних країн до нової стадії розвитку – постіндустріалізм – більшість економічних ідей, на яких засновувалися економічні теорії індустріальних країн, не відображають реальних процесів, які сьогодні проходять в економіці і суспільстві в цілому. Соціально-економічні реформи, які проводилися в Україні

останніми роками, в своїй основі мали різні (навіть прямопротилежні) економічні концепції і ідеї, що виникали в Європі та Америці на протязі останніх семисот років. І якщо ці ідеї еволюційним шляхом сформували сучасну економічну і політичну системи європейської цивілізації, то їхнє застосування на посткомуністичному просторі зазнало невдачу.

На сьогодні популярним напрямком в економічній науці є інституціоналізм. За інституціональною економічною теорією, головні умови для розвитку економіки – це добрі соціальні інститути, які формуються на національному інституційному ґрунті. Саме вони забезпечують органічний розвиток економіки і суспільства в цілому. Будь-яка економічна система є певною цілісністю, має елементи які взаємодіють у цій системі. Вона вбирає в себе природні матеріальні ресурси та головний ресурс, який забезпечує функціонування цієї системи – людей як виробників і споживачів. Вчені, яких відносять до цього напрямку, схильні розглядати звичайні проблеми економічної науки з більш ширшої позиції, враховуючи інші аспекти суспільного життя. До них відносяться культурні та історичні передумови, які не входять в коло економічних проблем, але які мають безпосередній вплив на них. Людина поступово, але неухильно стає центром світової економічної системи. Особливо там, де вона має власність, яка в свою чергу, є запорукою її як суб'єктивної свободи, так і відповідної свободи економічної.

Висновки

Зміни, які відбуваються в економічному середовищі українського суспільства, дають підставу говорити про якісну відмінність соціально-економічних характеристик індустріального та постіндустріального суспільств. Це проявляється в кризі традиційних концепцій суспільно-економічного розвитку і зміною ролі економіки в житті людини. Праці західноєвропейських та американських економістів, які є основою різних економічних програм що застосовуються вітчизняними вченими при трансформації української економіки, є суб'єктивним відображенням об'єктивної економічної ситуації, яка складалася в інший історичний час і може бути тільки частково використана при аналізі економіки пострадянського суспільства.

Питання про втілення нових гносеологічних структур в економічну свідомість українського суспільства, питання про їхню залежність від свідомої діяльності людей стає першочерговим. Багатофакторний і через це сильно мінливий характер економічного життя неминуче заставляє економічну науку ставати на шлях спрощень і абстракцій. В умовах глобалізації кількість цих факторів, які ніколи не піддавалися і не піддаються зараз якій би не було точній ідентифікації, набагато збільшилася. Вся система ще більше ускладнилася, а її функціонування набуло ще більший випадковий характер, коли кількість причин занадто багатоманітна і їх практично неможливо врахувати і виміряти.

Методологічний плюралізм в контексті постіндустріальної концепції економічної науки призвів до радикального перегляду відношень між об'єктом і суб'єктом пізнання. Якщо мотивація суб'єкта визначається встановленими в економічній науці правилами гри і якщо ці правила гри залишають за ним свободу інтерпретації предмета та свободу вибору методу дослідження, то говорити про об'єктивність економічного пізнання стає досить складно. Економічна теорія має справу з реальним життям, яке безперервно змінюється, і яке вона намагається визначити, обґрунтувавши його закономірності розвитку. В цьому вона відрізняється від природничих наук, об'єкти яких, по крайній мірі, в людських масштабах, залишаються незмінними. А через це – завжди відстає від життя. І це є закономірним процесом. Постійне бажання економічної науки відобразити мінливий потік життя призводить до виникнення нових теорій які, по великому рахунку, тільки частково усувають або й не зовсім усувають попередні.

База формування теоретичного рівня економічної свідомості представлена на сьогодні системою економічних знань, куди входять: політична економія, економікс, економічна політика як теорія соціально-економічного розвитку країни в цілому, цільові програми розвитку галузей народного господарства, різноманітні курси з основ економічних знань. Оволодіти необхідним мінімумом таких знань, перетворити економічні знання в переконання, звички економічної поведінки людини є нагальною задачею сучасної економічної освіти. Тільки таким чином економічна свідомість українського суспільства може отримати вихід на практику.

Перспективи подальших наукових досліджень:

✓ аналіз економічної свідомості посткомуністичних країн.

Джерела

1. Норт, Даглас Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюба. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

2. Фофанов В. П. Экономические отношения и экономическое сознание. – Новосибирск: Изд-во «Наука» Сибирское отделение, 1979. – 280 с.

3. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: Научное издание. – М.: «Academia» – «Наука», 1998. – 640 с.

4. Баллестрем К. Г. Homo oeconomicus? Образы человека в классическом либерализме // Вопросы философии. – 1999. – №4. – С. 42-53.

5. Милль Дж. С. Основы политической экономии: Пер. с англ. / А. Г. Милейковский (общ. ред.); А. Г. Милейковский, Ю. Б. Кочеврин (авт. предисл.) Т. 1. – М.: Прогресс, 1980. – 496 с.

6. Маршалл А. Принципы экономической науки: Пер. с англ. Т. 1. – М.: Прогресс, 1993. – 416 с.

7. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дело, 2000. – 560с.

8. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. С. Автономова и др. (общ. ред.) – М.: Экономика, 1996. – 352 с.

9. Абалкин Л. Смена тысячелетий и социальные альтернативы // Вопросы экономики. – 2000. – № 12. – С. 27-40.

10. Иванченко В. Экономическая наука: в поисках разумных компромиссов // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 154-158.

11. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні. – К.: ГПіЕНД, 2002. – 272 с.

12. Ноув А. Какой должна быть экономическая теория переходного периода? (Критический обзор) // Вопросы экономики. – 1993. – № 11. – С. 16-23.

13. Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом. – СПб.: Экономическая школа, 1998. – 399 с.

Стаття надійшла 22.03.2006 р.

АЛЬТЕРНАТИВНА ІСТОРІЯ

Чорноморденко І.В. (м. Київ)

Анотація

Існує тенденція зростання інтересу до альтернативної історії. Найбільший інтерес до неї завжди виявляли представники художньої літератури, використовуючи міркування про можливий хід історичних подій як сюжетну основу своїх творів. В наш час на альтернативну історію, як специфічну форму позанаукового знання, звертають увагу і науковці. Коли до міркувань про альтернативну історію звертаються фахівці-історики, мова може йти тільки про припущення, які мають характер значної вірогідності і правдоподібності. Це повинно принципово відрізнити їх підхід від підходу письменників-фантастів, які мають право робити будь-які припущення щодо можливого ходу історичних подій. Сучасні фахівці-історики говорять про можливість різних альтернативних "історичних сценаріїв", маючи на увазі різні можливі варіанти історичних подій. Існують тенденції до певного зближення між історією як наукою та деякими варіантами альтернативної історії. Проте альтернативна історія, навіть зближуючись з історичною наукою, не може бути віднесена до загальноновизнаних наук.

Ключові слова

АЛЬТЕРНАТИВНА ІСТОРІЯ, АЛЬТЕРНАТИВНА ФОРМА, АЛЬТЕРНАТИВНА МОЖЛИВІСТЬ, РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ, ІСТОРІЯ ЯК НАУКА, ІСТОРИЧНІ СЦЕНАРІЇ.

Вступ

Актуальність дослідження альтернативної історії обумовлена насамперед необхідністю філософського аналізу цього масиву альтернативних знань, який в наш час все більше виявляє тенденції до досить швидкого зростання. Тим більше, що на роботи з альтернативної історії останнім часом не тільки в інших країнах, але і в сучасній Україні, почав з'являтися помітно зростаючий суспільний попит. Крім того, необхідним стає осмислення теоретичних здобутків сучасних історичних концепцій, які сформувались в умовах постнекласичної науки і в деяких своїх вимірах виявляють схожість з альтернативною історією. Можна констатувати появу суспільної потреби в новому напрямкові філософських досліджень, який поступово виникає на перетині філософії історії і філософії науки.

Метою цієї наукової статті є спроба філософського аналізу порівняно нового напрямку сучасного позанаукового гуманітарного знання, який прийнято звичайно називати альтернативною історією. Предметом даного дослідження є особливості цього різновиду альтернативного щодо науки знання, який репрезентується цією дисципліною.

Альтернативна історія належить до таких форм альтернативного щодо науки (в даному випадку – насамперед щодо офіційної історичної науки) знання, однією із специфічних форм позанаукового знання, яке тривалий час фактично перебувало поза основною увагою науки і тому взагалі дуже мало досліджувалось сучасними науковцями чи філософами. Особливо доцільно говорити про майже цілковиту відсутність інтересу до альтернативної історії переважної більшості представників сучасної української філософії.

Обговорення проблеми

Говорячи про найважливіші з проблем альтернативної історії, слід враховувати при цьому, насамперед, що хоч розглядуване інтелектуальне явище у присвяченій йому літературі в наш час здебільшого звичайно і прийнято називати за допомогою терміну “альтернативна історія”. Однак так може бути не завжди.

В деяких випадках дослідники весь цей інтелектуальний феномен цілком можуть позначати також за допомогою якихось інших термінів. Зокрема по відношенню до цього інтелектуального феномена може використовуватись такий термін, як “паралельна історія”.

Терміни “альтернативна історія” і “паралельна історія” загалом дійсно здебільшого стосуються одного і того ж самого інтелектуального явища. Однак при одночасному і, так би мовити, рівноправному використанні цих двох термінів, які позначають схожі особливості історичного мислення, потрібно обов'язково враховувати, що перший з них все ж таки використовується дослідниками у відповідній науковій літературі набагато частіше, ніж другий з цих термінів. Останнім часом можна констатувати також очевидний факт існування тенденції досить сильного і досить швидкого зростання інтересу в сучасному суспільстві до такого феномена альтернативного знання, який звичайно прийнято називати альтернативною історією. Проте, така, поза усяким сумнівом, дуже важлива епістемологічна тенденція сучасності може виявлятися неоднаково. Говорячи про цю тенденцію, слід зауважити при цьому, що зазначений вище інтерес до різних аспектів альтернативної історії, а також до різних її проблем зараз починає виявлятися з боку не тільки якихось окремих верств населення. Можна говорити також про інтерес до альтернативної історії досить широкого загалу наших сучасників, незалежно від того, до якої категорії вони належать. Навіть тільки з причини такого сучасного зростання загального інтересу до проблем альтернативної історії було б дуже неправильно вважати цей інтерес якимось суто випадковим явищем або ж якимось вузькопрофесійним інтересом і тому ставитись до нього відповідно.

Загальновідомим явищем в наш час є те, що найбільший інтерес до альтернативної історії, а також до її проблем майже завжди виявляли окремі представники світу художньої літератури. Це загалом настільки є характерним для частини письменників, що часто взагалі сприймається

значною частиною суспільства майже в якості привілея представників художньої літератури.

В цьому аспекті можна згадувати твори багатьох з відомих письменників двадцятого століття, а також нашого часу, однак насамперед, варто згадати, мабуть, твори видатного аргентинського письменника двадцятого століття Хорхе Луїса Борхеса [2, 86-93; 3, 112-116; 4, 102-104, 5, 50-61; 6, 116-120]. Х.Л.Борхес в більшості випадків був схильний будувати свої художні твори за схемою альтернативності: в цих творах дуже часто всі наступні перипетії сюжету залежать від того чи іншого вибору героїв цих його творів і, відповідно, від послідовності всіх їх попередніх вчинків.

Не менш відомими у названому аспекті за твори Борхеса останнім часом можуть вважатись також твори відомого сучасного сербського письменника Мілорада Павича [8]. У творах М.Павича, слід підкреслити при цьому, до того ж, запропоновано дуже незвичайний (так званий "нелінійний") сюжет: тут читач сам має обирати запропоновані автором альтернативи розвитку сюжетних ліній. Тому його твори після певної межі можна читати по-різному: послідовне ж прочитання тексту в цьому випадку постає лише одним з можливих варіантів. Останнім часом твори такого типу почали з'являтися також і в українській художній літературі. Варто лише згадати твір Василя Кожелянка "Дефіляда в Москві" [7]. Слід підкреслити, що в цьому творі автор використовує досить болючий для усього нашого суспільства сюжет: а саме, що було б з Україною, якби в другій світовій війні нацистська тоді Німеччина перемогла б сталінський Радянський Союз?

Однак в сучасній Україні навіть лише постановка такого питання багатьох все ще може дуже шокувати. Однак не треба забувати, що в інших країнах вже давно обговорюється принципова можливість такого варіанту подій, як перемога в другій світовій війні нацистської Німеччини з утворенням зовсім іншої карти повоєнної Європи. На думку Василя Кожелянка (як і певної частини сучасних західних дослідників), варіант такого розвитку подій міг за певних умов зреалізуватися. Проте осмислення такої історичної можливості в книзі українського письменника насамперед пов'язане з актуальною проблематикою сучасного буття української держави.

Коли в наш час мова йде про наявність інтересу до проблем альтернативної історії, звертає на себе увагу також такий важливий факт, що, - якщо ще порівняно недавно (всього пару десятиліть тому) звичайно було прийнято вважати, що уся альтернативна історія повинна бути переважно предметом розмірковувань та фантазування тільки для якоїсь порівняно незначної частини письменників-фантастів, які вже не перше десятиліття досить часто полюбили поговорити на тему "що було б, якби..." (маючи при цьому на увазі, зрозуміло, що за певних умов вся історія людства могла б піти зовсім іншим шляхом, ніж це відбувалось в дійсності), використовуючи такі розмірковування про

можливий (інакше кажучи альтернативний) хід історичних подій як цікаву сюжетну основу для деяких із своїх художніх творів, - то тепер на різні проблеми альтернативної історії все більше починає звертати увагу також і все зростаюча кількість справжніх науковців, насамперед із числа фахівців-істориків.

Очевидно, що навіть сам по собі один такий факт наявності досить частого звернення значної частини сучасних науковців до альтернативної історії та її проблем примушує поставитись до неї тепер з набагато більшою серйозністю, ніж було прийнято ставитись до всього, що пов'язано з альтернативною історією навіть в порівняно недавньому минулому, а також в кінці минулого століття. Говорячи про альтернативну історію, насамперед слід особливо підкреслити, що які б зміни не відбувались у ставленні до неї науковців та ненауковців, так чи інакше необхідно повинні існувати принципові відмінності між тим, як до альтернативної історії мають право ставитись ті представники сучасної художньої літератури, які працюють в жанрі фантастики, і тим, як до альтернативної історії повинні ставитись представники справжньої науки. Такі відмінності у ставленні науковців та ненауковців (зокрема також і письменників-фантастів) до альтернативної історії та її проблем маємо на меті розглянути тут хоча б фрагментарно насамперед для того, щоб існувала принципова можливість правильно оцінювати природу і статус альтернативної історії як однієї з особливих форм знання.

Слід підкреслити, що у всіх тих випадках, коли до розміркувань про проблеми альтернативної історії починають звертатись не одні тільки аматори (якими були, зокрема письменники-фантасти), як це було характерно для недавнього минулого, але також і справжні науковці, особливо тоді, коли при цьому маються на увазі справжні фахівці-історики, для яких будь-які міркування про історичні події не можуть не становити професійний інтерес, мова може і повинна йти тільки про такі припущення щодо можливого ходу історичних подій, які повинні мати характер значної вірогідності, а також характер значної правдоподібності.

Така правдоподібність міркувань науковців щодо можливого ходу історичних подій, як прийнято вважати серед сучасних дослідників феномена альтернативної історії [1, 9], повинна принципово відрізняти підхід до неї фахівців-істориків від того підходу, який є переважно властивим для більшості письменників-фантастів, які цілком мають право (оскільки мова йде про їх право, так само, як і усіх інших письменників, на будь-який художній вимисел), говорячи про альтернативну історію та її проблеми, дозволити собі писати про можливий розвиток історії практично все, що їм буде завгодно, роблячи при цьому будь-які, іноді навіть найбільш фантастичні чи навіть найбільш безглузді, припущення щодо можливого ходу історичних подій.

Звісно, загалом було б зовсім абсурдно не погоджуватись з таким твердженням, що всі інші, крім найбільш правдоподібних, можливі варіанти розвитку історичних подій з точки зору справжньої науки сучасним фахівцям-історикам взагалі просто не варто розглядати в якості предмета для серйозних розмов. З цієї причини будь-які фантастичні та зовсім неправдоподібні припущення щодо можливого розвитку історичних подій, які коли-небудь висловлювались, або які коли-небудь можуть бути висловленими, як, наприклад, припущення про те, що Ганнібал, воюючи в третьому столітті до Різдва Христового на чолі карфагенського війська проти Стародавнього Риму під час другої Пунічної війни, міг би мати на своєму озброєнні, а також відповідно використовувати під час військових дій проти стародавніх римлян водневу (термоядерну) бомбу, і що з цього могло б вийти у такому випадку, фахівцями-істориками взагалі не повинні розглядатись як щось таке, що могло б взагалі заслуговувати на увагу [1, 9]. Однак, разом з тим, слід також враховувати і таку цікаву обставину, що наведене вище застереження про обов'язкову для професійних істориків вірогідність та правдоподібність припущень, так само, як і усі подібні до нього застереження щодо обов'язкової правдоподібності припущень фахівців-істориків у їх міркуваннях щодо можливого ходу історичних подій, дуже часто є не більше, ніж просто самою загальною схемою історіософських міркувань, а також не більше, ніж просто хорошим методологічним побажанням для сучасних фахівців-істориків, які виявляють інтерес до проблем альтернативної історії. Насправді ж, говорячи про альтернативну історію як про особливу форму знання, треба враховувати, що зовсім не всі з тих міркувань, які висловлюються в дійсності науковцями-істориками щодо можливого (альтернативного) ходу історії, взагалі можуть повною мірою відповідати вказаним вище вимогам, зокрема ґрунтуватись на загальноприйнятих (стандартних) в масштабах усієї сучасної науки уявленнях про правдоподібність або ж на уявленнях про просту логічність.

Читаючи ті твори, які були написані фахівцями-істориками про можливий хід розвитку історичних подій, неважко помітити, що дуже часто припущення фахівців-істориків, висловлювані ними навіть в науковій літературі, виглядають в дійсності не менш, а в деяких випадках навіть більш фантастичними, ніж подібні до них припущення письменників-фантастів, які містяться в суто художній літературі.

Зрозуміло, що ні про яку правдоподібність чи навіть вірогідність в усіх таких випадках міркувань про проблеми альтернативної історії насправді не може бути навіть і мови. Інша річ, як би це не дивно виглядало на перший погляд, що самі фахівці-історики, які висловлюють подібні неправдоподібні міркування про можливий хід розвитку історичних подій це помічають не завжди, роблячи подібне часто зовсім несвідомо, що суттєво відрізняє їх у цьому відношенні від тих же письменників-фантастів, які здебільшого можуть свідомо йти на

неправдоподібні припущення про можливий хід розвитку історичних подій в своїх творах, просто задля того, щоб зробити ці свої художні твори більш інтригуючими для читачів або говорячи іншими словами, задля того аби підвищити попит на ринку збуту.

Якщо ж, крім того, ще врахувати також ту важливу обставину, що частина письменників-фантастів у своїх художніх творах все ж таки здебільшого схильні висловлювати досить помірковані припущення щодо можливого ходу історичних подій, особливо порівняно з деякими представниками історичної науки, не дивлячись на те, що їх це ніхто особливо ніколи не змушував робити, загальна ситуація з проблемами альтернативної історії в багатьох випадках може виглядати не на користь значної частини тих фахівців-істориків, яких приваблює альтернативна історія, порівняно з письменниками-фантастами. Сучасні фахівці-історики в таких випадках, якщо вони, з якоїсь причини, можуть звертатись до міркувань над проблемами альтернативної історії, найчастіше при цьому починають говорити про можливість різних альтернативних "історичних сценаріїв". Слід зазначити, однак, що сам термін "історичний сценарій" став досить поширеним в усій сучасній історіографії, а не тільки при вивченні проблем альтернативної історії. При цьому під історичними сценаріями в даному випадку маються на увазі різні можливі (зокрема, також і альтернативні) варіанти розвитку історичних подій. Значення усіх міркувань щодо проблем альтернативної історії в такому аспекті може полягати насамперед у тому, що фахівці-історики, які займаються альтернативною історією та її проблемами, здебільшого схильні вважати, при цьому, що розгляд та вивчення різних альтернативних історичних сценаріїв дійсно здатні допомогти нам краще зрозуміти реальну історію (навіть реальну історію в її традиційному розумінні, а також в її традиційному викладі) [1, 7].

З цієї причини останнім часом можна констатувати, без особливих перебільшень, дійсне існування тенденцій до певного зближення між історією як наукою, з одного боку, та деякими варіантами альтернативної історії, з іншого боку. Це справедливо принаймні на рівні побудови інтерпретаційних історичних моделей. Прикладом є такі випадки, коли окремі з сучасних істориків намагаються розглядати одні і ті ж самі події під зовсім різним кутом зору, тобто саме так, як ці події сприймали різні учасники і очевидці. В таких випадках історики також можуть говорити про "паралельні світи" [9]. Щоправда, разом з тим, також цілком очевидно, що таке зближення між цими дуже різними напрямками історії не варто було б перебільшувати, особливо, маючи на увазі сучасність.

Проте, є також цілком очевидним, що альтернативна історія, навіть зближуючись з історичною наукою, не може бути віднесена до загальноновизнаних (офіційних) наук, наприклад історичних. З цієї причини альтернативна історія з необхідністю навіть в наш час займає особливе місце серед альтернативних по відношенню до науки форм знання.

При цьому слід підкреслити, що альтернативна історія за своїми характеристиками не може не відрізнятися від всіх інших альтернативних по відношенню до науки форм знання. В деяких випадках відмінності альтернативної історії від усіх інших альтернативних форм знання є надто сильними, щоб ними можна було нехтувати.

Висновки

Відмінності альтернативної історії від цих форм знання настільки великі, що її потрібно здебільшого розглядати окремо, свідомо намагаючись уникати змішування її з іншими формами альтернативного по відношенню до науки знання. В іншому випадку це може привести і приводить до значних помилок. З іншого боку, цілком зрозумілим є те, що очевидна еволюція альтернативної історії як форми знання неминуче повинна привести до певної її систематизації і застосування в ній таких методів, які можуть суттєво наближувати альтернативну історію до загальноновизнаних наук, зокрема також і до офіційної історії. Однак, разом з тим, зрозуміло також і те, що альтернативна історія, не дивлячись на весь її досить інтенсивний сучасний розвиток, а також на постійне зростання інтересу з боку частини справжніх науковців до неї і навіть на суттєву зміну, мабуть, все ж таки ніколи не зможе бути визнаною з боку суспільства наукою в такому ж самому значенні, якою є загальноприйнята (офіційна) історична наука. В протилежному випадку вона цілком втратила б всю свою специфіку.

З цієї причини в наш час можна з достатньо великою вірогідністю зробити припущення, що і в найближчому майбутньому ситуація навколо альтернативної історії, її проблем, а також ставлення до неї як до особливої, специфічної форми знання з боку суспільства, зокрема з боку наукового співтовариства, не може змінитись, на наш погляд, надто кардинально. Тому очевидно, що і в найближчому майбутньому альтернативну історію доведеться, щонайімовірніше, розглядати і досліджувати окремо від стандартних наукових знань, хоч може і не настільки, як в наш час, протиставляючи їх одне одному.

Перспективи подальших наукових досліджень:

✓ концептуалізація проблем альтернативної історії.

Джерела

1. А что если бы?...: Альтернативная история / Пер. с англ. – Москва: “Издательство АСТ”; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003.

2. Борхес Х. Л. Сад расходящихся тропок // Борхес Х. Л. Проза разных лет / Пер. с исп. – Москва: Радуга, 1989, с. 86-93.

3. Борхес Х. Л. Тайное чудо // Борхес Х. Л. Проза разных лет / Пер. с исп. – Москва: Радуга, 1989, с. 112-116.

4. Борхес Х. Л. Тема предателя и героя // Борхес Х. Л. Проза разных лет / Пер. с исп. – Москва: Радуга, 1989, с. 102-104.

5. Борхес Х. Л. Тлён, Укбар, Orbis Tertius // Борхес Х. Л. Проза разных лет / Пер. с исп. – Москва: Радуга, 1989, с. 50-61.

6. Борхес Х. Л. Три версії предательства Иуды // Борхес Х. Л. Проза разных лет / Пер. с исп. – Москва: Радуга, 1989, с. 116-120.
7. Кожелянко В. Дефіляда в Москві. – Львів: Кальварія, 2001. – 196с.
8. Павич М. Хазарский словарь: Роман-лексикон. / Женская версия / Пер. с серб. – Санкт-Петербург: Издательский дом “Азбука – классика”, 2002. – 352 с.
9. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.

Стаття надійшла 16.03.2006 р.

ДОБРО І ЗЛО ЯК КАТЕГОРІЇ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Жадько В.А. (м. Запоріжжя)

Анотація

В статті розглянуті й проаналізовані вихідні категорії моральної свідомості, якими є добро і зло. Джерелом послужила „Біблія”, оскільки саме в цій книзі книг поставлена проблема формування людини як істоти, начебто нездатної вирішити сутність добра і зла. Хоча це складна проблема, все ж її потрібно вирішувати на основі аналітично-пізнавальної роботи мислення.

Ключові слова

БОГ, ДОБРО, ЗЛО, БУТТЯ, ОНТОЛОГІЯ, ГНОСЕОЛОГІЯ, МАТЕРІЯ, ДУХ, ДУША, РОЗУМ, ВОЛЯ.

Вступ

Зазначені категорії моральної свідомості є визначальними як у розробці різних етичних систем, так і змістові етичних міркувань, властивих народній свідомості. Це, очевидно, зумовлено тотальною християнізацією суспільного життя. І хоча автентичне християнство пов'язане з Новим Заповітом, згідно якого найвище благо і божа благодать виявляють себе в любові, все ж народна свідомість пов'язує початок існування людства зі старозаповітної легенди про вигнання перших людей із раю та їх богоуподібнення спільністю пошуку вирішення проблеми добра і зла. Тому варто почати статтю із роздумів щодо їх сутності, відштовхуючись від „первородного гріха”.

Мета статті:

– проаналізувати сутність добра і зла в історії філософської думки.

Обговорення проблеми

Звернемось до першої книги Мойсея „Буття”. Розглянемо два аспекти добра і зла: онтологічний і гносеологічний.

Онтологія. Світ єдиний і єдине складає основу його єдності, основу і саму суть Блага, суть самого Бога як субстанції світотворчості й, відповідно, світопізнання. Тобто, єдине суть світло і темрява, добро і зло як субстрат, як будівельний матеріал творення емпірично-чуттєвого світу. Отже, суб'єкт творіння – Бог – разом із творінням вніс проблему світла й темряви, пов'язавши світло з можливістю розпізнавання створеного, але не його пізнання: „І побачив Бог світло, що воно хороше, і відокремив Бог світло від темряви. І назвав Бог світло днем, а темряву ніччю”[Буття, 1:4-5].

Маємо два роди буття, єдиного в сутності, але розрізненого за видимістю. Цим онтологічним принципом світобудови просякнута вся боготворчість: рослинний, тваринний світи, врешті, - сама людина – створені „по роду своєму” і „подібності своїй”. Все, створене Богом, подібне йому за його субстанцією – духом; все, що народжується і само породжується потім, реалізує цю головну ідею. Так, Бог 1) карає людство потопом за небогоподібний спосіб життя; 2) не сприймає дарунок Каїна,

оскільки він вже людино творчий, у той же час дарунок Авеля природо творчий, а не штучний, не вироблений людьми; 3) обирає Ноя першою „другою” людиною за його боговідповідну праведність.

Моральний аспект світотворчості зумовлений, як бачимо, способом озовнішення задуму. Світло й темрява, добро і зло рівнозначні, - тільки, таким чином, можна реалізувати творчий акт. Звідки ж, власне, морально-світоглядні наслідки для самого Творця? Вони (це відзначав уже Августин) в тому, що разом із творінням у світ абсолютного й безумовного блага від Духа Божого входять характеристики створеного буття, які відносяться до нього і є невідомими самому Творцю. Таке, чисте й просте буття Духа Божого, є фактичним небуттям не тільки створеного, але й самого Творця: він знає лише себе, але без будь-яких зусиль до визначення своєї сутності – він безмежний, отже, не може бути навіть об'єктом самопізнання, оскільки знання стосується чогось визначеного, „определенного”. Тож якраз небуття Бога і є способом його позапізнавального буття. І ось невизначеність починає творити щось визначене і стикається з проблемою відповідальності: параметри визначеності залежать не від неї, а від створеного. Бог є вічністю й безкінечністю, а створений ним світ володіє просторово-часовими характеристиками свого буття, яким підпорядковує також дух – пізнати саму визначеність можна лише в часі і просторі, як і світовий дух, Дух Божий. Це велика несподіванка для Бога, що відкрилась йому після створення людини – до цього після кожного дня творіння він переконувався, що все виглядає добре.

Висновок: проблема добра і зла пов'язана зі сферою пізнавальної діяльності людини і конституціоналізацією (онтологізацією) бажання, яке може набути характеру творчої, але все ж пристрасті, афекта, дії в поза пізнавальній – предметній – формі. Людина здатна втримати себе в межах чистого пізнання, задовольняючись його чистим світлом, - вона пізнає не заради речей, а заради світла Абсолюту в них; Бог, для якого процесу пізнання не існує, не може втриматись від надання своїй сутності предметної зовнішньої форми і, не впізнаючи в них родової спорідненості з собою (йому знати себе немає потреби), вирішує знищити створене, переносячи відповідальність за створене, - цілком логічно, зважаючи на статус його буття – не рефлексивний, а імпульсивний. Звичайно, в бажанні знищити створене слід вбачати й позитивний момент, а саме: завдячуючи йому, започатковується не лише процес пізнання, але й процес становлення моральної особистості як предметно й духовно визначеної і відповідальної: з'являється самокритичне ставлення до себе, хоча й дещо лукавим способом – критичним ставленням до своїх же дітищ.

Гносеологія. Роздвоєність світу на світло й темряву, як ми щойно відзначили, у сфері пізнання трансформується в проблему пізнання добра і зла. Ще раз підкреслимо: в онтології, в субстанції це абсолютно

тотожні сутності: в пізнанні вони роздвоюються і виникає проблема єдності протилежностей, вирішити яку у повній відповідності з онтологією вихідної субстанції неможливо, - заважає матерія: із засобу втілення Духа Божого вона перетворюється на ціль і мету буття людини як суб'єкта пізнання. Людина створена за образом і подобою Бога, тобто духу; але пізнати Бога як чистий від форми дух вона не спроможна, тому проектує на самого Бога свою тілесну форму. Врешті-решт, у Новому Заповіті Бог Отець посилає до людей свого єдино сутнісного Сина – Христа, який, маючи форму земної людини, не виконав своєї місії: доки він був серед людей, доти вони не сприймали його як Бога.

Отже, проблема добра і зла зумовлена складнощами, з якими стикається людина на шляху пізнання сутності, подібної собі. Ця сутність духовна, а органи відчуття сприймають образи, які випромінюють форми явищ і речей. Ось чому плоди із дерева життя можна і слід зривати і споживати – вони забезпечують людям біологічне життя; плоди з дерева пізнання добра і зла згубні для них, - одночасно з їх споживанням людина „смертю помре”.

Оскільки люди все ж не померли від плоду пізнання добра і зла, постає питання: „Чому Бог застерігав людей від пізнання?”

Легенда пояснює все надто просто: Бог не хоче, щоб „Адам став один із Нас, знаючи добро і зло”, тому „як би не протягнув він руки своєї, і не взяв також від дерева життя і не спробував, і не став жити вічно”[Буття, 3:22].

Змій, спокушаючи дружину Адама, говорив: „знає Бог, що в день, який ви спробуєте їх (плоди – авт.), відкриються очі ваші, і ви будете, як боги, знаючи добро і зло”[Буття, 3:5].

Ми думаємо, що тут явна недооцінка Бога. І це неминуче, коли створене судить про творця, не будучи творцем на його рівні, а свого рівня завжди замало для оцінки вищого.

Отже, чого „боявся” Бог? Мабуть, поспішності, з якою люди будуть судити про Дух як актуальну світотворчу субстанцію. Вона є Благо, абсолютно тотожне світлу й темряві, добру і злу, Люди ж, яким відкриються *очі*, неодмінно сприймуть їх нарізно, як дві протилежні субстанції і почнуть жити у ворожнечі, витрачаючи зусилля на доказ істинності однієї з них. Спробувавши плоди пізнання, дружина Адама відзначила, що вони придатні *для їжі*, приємні *для очей* і жадані – дають знання, Що ж узнали *очима* Адам і Єва? – Що вони *різні* і прикрили свої відмінності.

Саме такої реакції на проблему пізнання добра і зла, світла й темряви, буття й небуття побоювався Творець і саме такою, на жаль, вона й була. І не могла бути іншою, адже людина не Бог, тобто не чистий дух; якщо ж вона видимість сприймає за сутність і думає, що взяла Бога за бороду, то постає вже як нечистий дух. Відтак, сутність зла як субстанцію *людського* буття Бог вбачав у виключно матеріально-тілесній мотивації їх способу життя: вони уподібнюються формі, а не змістові, не